

Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülészak előadásai.

Összeállította Hunyady György és Török László.

Budapest, Kossuth Kiadó. 2014. 207 lap



Korunk egyik legjelesebb francia történésze, Pierre Nora műveiből 2010-ben K. Horváth Zsolt szerkesztésében válogatás jelent meg a Napvilág Kiadónál *„Emlékezet és történelem között”* címmel. Ebben olvashatjuk, hogy „a történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nem létezik. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, az örök jelenhez kapcsolódásunk megélése: a történelem viszont a múlt megjelenítése”. Azt is Nora fogalmazta meg, hogy a „történelem és az emlékezet

folyton keveredik, a történelem azt jegyzi fel, amit az emlékezet diktál neki”.

Aligha véletlen, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya a 2014. évi közgyűlési időszakban „Történelmi emlékezet és történettudomány” címmel rendezett szakmai konferenciát, s ennek az előadások jelentek meg, kiegészítve és jegyzetekkel ellátva a Kossuth Kiadó jóvoltából. A konferencia tematikájának aktualitását Hunyady György osztályelnök és Török László osztályelnök-helyettes abban fogalmazták meg: az Akadémiának „elkerülhetetlen” szakmai és erkölcsi kötelessége, hogy közérdekű kérdésekkel tárgyyszerűen és szókimondó módon foglalkozzék, még akkor is, ha ezek a kérdések politikai konfliktusokban is megjelennek.

A kötetben kilenc akadémikus (Hunyady György, Ormos Mária, Zsoldos Attila, Gyáni Gábor, Marosi Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Romsics Ignác, Frank Tibor, Nyíri Kristóf) és egy jeles közéleti személyiség (Ervin Staub) tanulmánya olvasható, s nem állítható, hogy ezeket az írásokat a konfliktusok elkerülése jellemezné. Az olvasó meggyőződhet arról, hogy valamilyen nyien az általuk felismert, vagy

felismerni vélt történeti igazságot tárták a nyilvánosság elé.

Hunyady György (*Visszatekintés a jelenből*) abból a pszichológiai tényből indul ki, hogy a múlt emléket a mindenkori jelen formálja s ebben fontos szerepet játszanak az emlékezet helyek, amelyek, amelyeket az említett Nora szerint az az érzés szüli, hogy már nincs spontán emlékezet. Ilyen emlékezhely a Szabadság téri szobor is, amely feledtetni próbálja a Horthy-kormányzat felelősségét a II. világháborúban és a holokausztban. Állásfoglalásának lényege: „ne tagadjuk le, hanem tagadjuk meg” a zsidóság több évtizedes diszkriminációját, a rasszizmus antidemokratikus kultuszát (14. lap). Tanulmányának izgalmas része az a 2012-ben készített felmérés, amely hat korszak (dualizmus, Horthy-rendszer, Rákosi-korszak, Kádár-korszak, rendszerváltás, jelenkor) iskolai tanulók általi megítélését foglalja össze. Ebben a rendszerváltás, öt tényezőből (szabadság, anyagi jólét, társadalmi egyenlőség, társadalmi kohézió, remény), háromszor szerepel az első, egyszer a második és egyszer a harmadik helyen. A Horthy-rendszer viszont a negyedik helynél soha nem került magasabbra (háromszor negyedik, kétszer ötödik hely. A Rákosi-rendszer „bizonyítványa” még rosszabb, háromszor kerül a hatodik, egyszer az ötödik és egyszer a második helyre.

Ormos Mária írásában (*A történetész dolga*) is hasonló a kiinduló pont, mint Hunyady Györgynél, de fordítva, nem azzal, hogy a jelen formálja a múlt emléket, hanem azzal, hogy a múlt befolyást gyakorol a mindenkori jelenre (27. l.). A

történettudomány, amely máig is küzd azért, hogy tudományként ismerjék el, olykor kénytelen „töredékekből” dolgozni, s különösen a politikatörténet nehezen tudja elkerülni a mindenkori politika befolyását. Erre a szerző két példát elemez. Az egyik annak a 17400 zsidónak az esete, amit a kortársi feljegyzések egyike valóban idegenrendészeti problémának tekintett. A szerző azonban rámutat, hogy más „töredékek” (cserepek) „kitelepitésről”, „elvándoroltatásról”, „esetleges evakuálásról” szólnak, azaz az „idegenrendészeti eljárás” (amelyet egy, az esettel foglalkozó mai történész is használt) csak fedőneve volt egy olyan eljárásnak, amellyel magas rangú kormányzati szervek – a miniszterelnökség, a belügyminisztérium, a vezérkari főnök, az ungvári kormányzói biztos – döntötték el a szerencsétlenek sorsát. Ha (ekkor még) nem is számoltak tudatos tömegmészárlással, azzal tisztában kellett lenniük, hogy ezek az emberek deportálásuk helyén lakás és élelem nélkül éhhalálra voltak ítélve. Egyetlen, vagy néhány adatból nem lehet végső következtetéseket levonni, állapítja meg az akadémikus asszony (33. l.). Ugyanez a véleménye a világháborús emlékmű kérdésében is, ahol a szimbólumok ismeretének hiánya vezethet téves következtetésekre. A sas pl. nem utalhat a német megszállásra, mert az nem a sas, hanem a horogkereszt jegyében ment végbe. Ráadásul a sas nem valamiféle ártatlan angyalt támadott meg. A német megszállás egy olyan magyar kormány ellen irányult, amely a háború befejezésén fáradozott. Ezt kellett megakadályozni, de nem az olasz mintára,

ahol Mussolinit a németek nem kiszabadították, hanem foglyul ejtették, és az olasz hadsereget táborokba zárták. Magyarországon 1944. március 19-én a német bevonulás nem általános megszállást eredményezett, hanem egy olyan befolyásgyakorlást, amely sem a történelemben, sem a korban nem volt ismeretlen (vazallus államok, bábállamok). Ez volt a helyzet Dániában, Pétain Franciaországában, Hollandiában, Norvégiában, a szlovák és horvát bábállamban. Nem lehet a felelősség alól mentesíteni már azt sem, aki vállalta a bábállami szerepet, majd átadta a hatalmat a bábállami szerepet ugyancsak vállaló Szálasinak, s azokat a hivatalnokokat sem, akik készségesen közreműködtek az ország „zsidótlanításában”. Nem tisztázott Gábiel arkangyal szimbolikus szerepe, de a szobor felirata sem, amely a „világháború minden áldozatának” kíván emléket állítani. A kérdést Ormos Mária úgy teszi fel: a támadók és a megtámadottak valóban közös emlékművet érdemelnek? Egybe lehet mosni a gyilkost és az áldozatot? (41. l.) Az akadémikus asszony azzal zárja tanulmányát: „senki sem bízta a történészekre, hogy döntsenek az országban felállítandó emlékművekről és szobrokról, ugyanakkor senki sem tilthatja meg nekik, hogy összeszedjék az összeszedhető ismereteket, és azokat rendelkezésre bocsássák” (41. l.).

A kötet összeállítói arra hivatkoztak, hogy az előadások között olyan is volt, amely a középkorral foglalkozott, mégis a többség a 20. század derekára, a holokausztra és a vele kapcsolatos állami felelősségre fókuszált, így a rendezvénynek, ha

nem is előre eltervezetten volt egy „gondolati íve”. Ebbe a gondolati ívbe jól beleillik Zsoldos Attila középkori tárgyú tanulmánya is (*A hazaáruló és a köpönyegforgató*). Már a középkori krónikások alkalmazták azt a módszert, hogy a múltat a jelen igényeihez kell igazítani. Ez történt a Szent István által megvakított Vazul fiai esetében, akik köréből származtak Árpád-házi királyaink, így az ő legitimitásukat a történesek némi átformálásával kellett igazolni, vagy Károly Róbert híres rozgonyi csatájával, amelyben néhány évtizeddel később már nem az Amadé fiak elleni harcról esett szó, hanem az akkori fő ellenségről, Csák Mátéról. A hazaárulás és köpönyegforgatás példázatát találhatjuk meg IV. Béla király és fia, a későbbi V. István egymás elleni háborújában. Béla legfőbb hadvezérei Kőszegi Henrik és Keményfia Lőrinc voltak. István trónra kerülésével Henrik Prágába menekült, s a történetírók általános véleménye szerint hazaáruló lett, Lőrinc viszont hűségesen szolgálta az új királyt is. Ha azonban Henrik hazaárulóvá vált, akkor Lőrincet köpönyegforgatónak kell tekintenünk – állítja Zsoldos Attila teljes joggal. A 13. század politikai gondolkodásában azonban ezek a fogalmak ismeretlenek voltak. Keményfia Lőrinc nem köpönyeget fordított, ugyanolyan hűséggel szolgálta V. Istvánt, mint korábban IV. Bélát. De nem volt ismeretlen Henrik ellentétes magatartása sem. Azoknak, akik ellentétbe kerültek az uralkodóval egyetlen lehetőségük maradt: a külföldre menekülés (50–51. l.). Zsoldos Attila tanulmányának modern tanulsága – ezt már e sorok írója

teszi hozzá: minden történeti kornak megvan a sajátos felfogása az elvárható állampolgári magatartásról, amely a modern korokban törvényekben manifesztálódott.

A modern korokban nemcsak az elvárható állampolgári magatartás, de a történelem is a politika fogságába esik. Ez válik nyilvánvalóvá Gyáni Gábor tanulmányából (*A történelem jelentése és politikai haszna*). A történelem politikai célokra történő felhasználása, amely (Zsoldos Attila tanulmánya a bizonyosság rá) nem volt ismeretlen a korábbi századokban sem, de akkor tetőzött, amikor az állam törvény útján kötelezővé tette „egy bizonyos múlt emlékezetét” (61. l.). Márpedig, ha az állam magáévá teszi az emlékezés kötelezettségét, „többé nem a történészek írják a történelmet, hanem a politika diktálja” (62. l.). Politikai célokat szolgáltak a nemzeti ünnepek, az emlékművek, a múzeumok, az iskolai történelemoktatás. A történelem politikai célokra történő hasznosítását a liberális alkotmányos államrendszerek teremtték meg, a múlt nacionalista kultusza ugyanakkor a jobb- és baloldali diktatúrák sajátossága volt, és maradt. Az elmondottak miatt – Gyáni Gábor szerint – elválnak egymástól a történészek történelme és a politikailag használt történelem. A kérdés az: összeegyeztethető-e a kettő? Ha abból indulunk ki, hogy a politika csak hasznot kíván húzni a történelemből (ezért állandóan aktualizálja), a történész viszont megérteni akarja a múltat, akkor a kérdésre csak a nem lehet a válasz.

Gyáni ugyanakkor elveti azt a közkeletű felfogást, „amely szerint a történelem politikai használata

meghamisítja a történelem valódi értelmét” (64. l.). Felfogása szerint „a múltnak egynél több történelem feleltethető meg” (uo.) a racionális megismerés keretei között is. (Ezért aggályos *Veritas* = igazság néven történetkutató intézetet alapítani.) „Az egyik, vagy másik történelem közötti választás nem csupán a történészek és politikusok között húz éles választóvonalat” (66. l.), de a történészek között is, ahol egyesek mit sem engednek a szakmai identitás kívánalmaiból, míg mások hivatásuk gyakorlását politikai meggyőződésüknek, vagy céljaiknak rendelik alá.

A történelem politikai használatának mai gyakorlatában Gyáni megdöbbentő hasonlóságokat fedez fel Olaszország, Ukrajna és Magyarország között. Berlusconi Olaszországában kialakult egy olyan történelemkép, amely Itáliát a II. világháború áldozatának tekinti és azért nosztalgiával tekint Mussolinire és a fasizmusra. Ukrajnában Juscsenkó alatt avatták hőrosszá a nációkkal lepaktáló II. világháborús ukrán haderőt, s a holokauszt szintjére emelték az 1930-as évek ukrain éhség áldozatainak számát. A szerző szerint ebbe a sorba tartozik Magyarország is, ahol alaptörvénybe foglalták a hivatalos (szabadságharcos) történet szemléletet, s Trianon ürügyén is ártatlanságunkat és Nyugat árulását hangoztatják.

Hunyady György, Ormos Mária mellett Gyáni Gábor is tett utalást a Szabadság téri emlékműre. A művészettörténész Marosi György tanulmánya viszont (*Derűre ború? Művészettörténeti megjegyzések*) jórészt ezzel a műalkotással foglal-

kozik. Abból indul ki, hogy emlékművek állítását korábban közmegegyezés, míg napjainkban ezt csak titkolózás előzte meg (74. l.). Marosi Györgynek is gondja van a szobor szimbolikájával. Történetileg csak a millenniumi emlékműben jelent meg Gábel arkangyal, mint a „*corona angelica*” mennyei kézbesítője, a sas pedig ugyanolyan heraldikai szimbólum a németek számára, mint a magyaroknak a turul. A szobor egy elvetélt allegória, s Fülep Ferenc már egy évszázaddal ezelőtt megállapította, hogy az allegóriák kora lejárt. A modern élet olyan fogalmai, mint az elektromosság, a sebesség, a vasút, az automobil és a repülőgép, de a profit és a gyáripari munka, vagy a telekommunikáció nem allegorizálhatók „klasszikus mitológia és a humanista emblematika keretében” (79. l.). A legnagyobb problémát Marosi számára azonban az jelenti, hogy „akár jó akár rossz szándékkal” a holokauszt gyászában színhelyét a zsidóságon kívüli tényezők határozzák meg a mózesi második paranccsal ellenkező „figuratív formában” (81. l.). Szigorú ítélete szerint a szobor „tiszteletlenül bánik” a magyar képzőművészeti hagyománnyal, és „erőszakosan” tapintatlan az érintettek emlékezet kultúrájával. Ha a történésztiták nem maradtak volna el – állapítja meg befejezésül – akkor nem kellené egy önmagában banális és kisserű vitás esetet komoly képpel tárgyalnunk, hanem természetes helyén: a szégyenletes, mert kulturálatlan otrombaságok sorában” (85. l.).

Az irodalomtörténész Szegedy-Maszák Mihály (*Legyőzhetjük-e*

valaha a múltunkat?) Márai Sándor életútjának elemzésével igazolja, hogy a két háború közötti időszakban a politikai viszonyok fordulatai között az írók nézetei is változtak. Márai nemzetközi sikerének egyik titka az a vélekedés volt, hogy következetesen elítélte az önkényuralmat. Pedig 1919-ben arról cikkezett, hogy „tisztá, megújított, becsületes” irodalmat akar, s arra kérte a szovjethatalmat, hogy ha kell, terror útján is tisztítsa meg a parazitáktól az irodalmat (90. l.). Később nem akart emlékezni ezekre a szavaira s 1922-ben már visszasóvárogta a polgári világot. Mások is kerültek hasonló helyzetbe. A Kosztolányi szerkesztette (és Horthy Miklós bevezetésével megjelent) „Vérző Magyarország” c. kiadványnak nemcsak Tormay Cécile, de Krúdy Gyula, Babits Mihály, Karinthy Frigyes, Hevesi Sándor és Vészi József is munkatársa volt (91. l.). A Napkelet-ben is dolgozó Szerb Antal igen megértő volt Tormay Cécile-lel szemben. Márai, aki 1945-ben Horthy felelősségét példa nélkül valónak tartotta s 1949–1950 körül „neobarokk fasizmusként” aposztrofálta a kormányzó rendszerét, 1939-ben azt írta a felvidéki bevonulásról, hogy az államfő „bölc és megilletődött szava” indította el az új Magyarország építésének művét (96. l.). Szegedy-Maszák akadémikus kereste a választ arra a kérdésre, hogy a magyar írók zöme miért festett a valóságosnál kedvezőbb képet a Horthy-rendszerről? A választ abban találta meg, hogy féltek a bolsevizmustól, ezért voltak elnézőbbek Horthyval és rezsimjével szemben (95. l.).

Horthy Miklós a főszereplője Romsics Ignác tanulmányának (*Horthy Miklós emlékezete*). Megalapítja, hogy Horthy Miklóst az 1920-as évek elején egyesek országmentőnek, mások véreskezű gyilkosnak, ismét mások felségáruló trónfosztónak tekintették. A legitimista és baloldali Horthy kép azonban szűk körre szorult vissza és a kormányzó az 1930-as évek végén már úgy jelent meg, mint az országot megmentő erőskezű katona és ország-építő. Ez a Horthy kép 1945 majd 1990 után jelentős változáson ment át. Historiográfiai áttekintése szerint az első marxista írásokban fasisztának titulálják, de ez az értékelés fokozatosan módosul egészen addig, hogy rendszerét konzervatív, korlátozott parlamentáris szisztémaként határozták meg.

Az 1990 utáni felfogásra nagy hatást gyakorolt Antal József nyilatkozata, Edelsheim Gyulai Ilona könyve és Koltay Gábor filmje. Antal József úgy vélte, hogy Horthy nem volt antiszemita, és 1941-ben nem támogatta a hadba lépést. Romsics akadémikus szerint e vélekedést semmi nem támasztja alá, sőt „légből kapottnak” lehet tartani (118. l.). Gróf Edelsheim Gyulai Ilona emlékiratai elsősorban a zsidók auschwitzi deportálásának felelőssége alól kívánta Horthyt mentesíteni, 1919 utáni ténykedését pedig egyenesen példának állította a rendszerváltó Magyarország elé. Koltay Gábor filmjéről az a véleménye, hogy nemcsak apologetikus, de „súlyos valótlanságokat” tartalmaz (120. l.). A közvélekedést mégis e nézetek és az egyik parlamenti pártnak az a véleménye alakítja, amely

a kormányzó rehabilitását vetette fel.

A Horthy-rendszer jobb megértését két további tanulmány is elősegíti. Erwin Staub (*A holokauszt Magyarországon, gyökerei és el nem ismerésének hatásai*) és Frank Tibor (*Anglofil magyarok*) írása. Erwin Staub, aki holokauszt túlélők leszármazottja, hat pontban foglalja össze a népiertáshoz vezető főbb hatásokat Magyarországon. A hazai szakirodalom ismert megállapításai mellett a szerző azt is hangoztatja, hogy a „kommunista uralom” is akadálya volt a holokauszttal való szembenézésnek, mert elmaradt a felelősség társadalmi vizsgálata (132. l.). Ez az elmaradás oka lehetett a ma ismét virulens antiszemitizmusnak és cigányellenességnek. Frank Tibor átlagosnál hosszabb tanulmánya az anglofil mozgalmak sok évtizedes múltjának áttekintése mellett elsősorban gróf Bethlen István és Ullein-Reviczky Antal szerepét elemzi, nemcsak az angolbarátság, de a náciellenesség összefüggésében is. A volt miniszterelnök tekintélye tartotta életben – a *The Hungarian Quarterly* folyóirat segítségével – az angolbarát irányzatot Magyarországon, amely a lakosság nagy többségében élő németbarátságot volt hivatva ellensúlyozni (148. l.). Ullein-Reviczky Antal pedig sajtófőnökként, majd svédországi nagykövetként, angol felesége és isztambuli angol konzul apósa révén igyekezett minél többet tenni a nácizmus ellen. Ez a lehetősége akkor is megmaradt, amikor 1944. március 19-e után nem ismerete el Sztójay bábkormányát és nem vette tudomásul lemondatását.

A kötet záró tanulmányát Nyíri Kristóf írta (*Konzervatizmus hagyományok nélkül*). A cím nem sajtóhiba, Nyíri akadémikus egy új konzervatív gondolatot kíván propagálni, s ezt nevezi konzervatizmusnak. Nézetei nem nélkülöznek szakmai aktualitást, amikor azt állapítja meg, hogy „Szakály Sándor emlékezetes januári nyilatkozata (a Kamenyec-Podolszki zsidók „idegenrendészeti” kezeléséről – O. I.) aligha hangozhatott volna el, ha a mai Magyarországon létezne hitelesen konzervatív gondolkodás” (196. l.). A konzervatív gondolkodás szerinte nem a múlt viszonyait kívánja visszaállítani, mert akkor lerombolná a jelent. Nem tudatosult tradicionálizmus, éppen ellenkezőleg, „a jövőendő nemzedékek életlehetőségeit őrzi” (200. l.), és magába olvasztja a klasszikus liberális eszmekör központi elemeit is. Alapvető fogalma a

helyhez-helyzethez kötöttség. Tudásfelfogása nem centralizált és a képi realizmus igazságaira hagyatkozik (206. l.). Nyíri Kristóf is úgy véli – egyetértésben az ülősszak többi előadójával –, hogy „a tudomány gyakorlata az igazság kompromisszummentes keresése, a politika gyakorlata az érdekérvényesítés és érdekharmonizáció” (u. o.). Megállapítása akár az egész konferencia summázata is lehetne.

Az ülősszak és a megjelent kötet a bizonyossága, hogy a történelemnek, mint tudománynak van szerepe nemcsak az emlékezet őrzésében, de alakításában is, s ha ez utóbbiban esetenként szembekerül a politikával, azt nem tragédiának kell tekinteni, hanem a valóság természetes rendjének.

Orosz István